

Мирослав Янакиев

УПОТРЕБА НА ЗАПЕТАЯТА (ОБЩИ ПОЛОЖЕНИЯ)¹

В правописния речник употребата на запетаята изглежда много сложна. В същност усложненията са предизвикани в повечето случаи от желанието на съставителите на речника да направят раздела за запетаята удобен като справочник.

Има два основни вида запетая: разделителна (градационна, паратактична) и ограждаща (скобна, хипотактична).

1. Разделителна запетая – стои между еднородни в синтактично отношение единства (еднородни части на изречението, съчинени изречения).

Съюзът *и* отменя само тази запетая, и то ако отменя градационното отношение между думите пред него и думите след него.

2. Ограждаща запетая – отделя от останалата част на изречението синтактични единства, които имат свое (понякога много слабо) логическо ударение. Такива синтактични единства са вметнатите думи и изрази, обособените части на изречението и повечето подчинени изречения.

Исключения:

а) от вметнатите думи – *например* и *обаче*;

б) от обособените части на изречението – обстоятелствата в началото му, ако не са значително разширени (неясно правило, което най-добре е да се разбира така: щом едно обстоятелство в началото на изречението има собствено логическо ударение, по-добре е да се отдели със запетая от следващите думи в изречението);

в) от подчинените изречения – косвените въпроси, когато стоят след думата, от която зависят, и изреченията, въведени с наречие или частица пред подчинителния съюз (ако, разбира се, наречието или частицата уточняват значението на подчиненото изречение).

3. Неуточнени случаи в правописния речник:

а) Не се пише запетая между съчинителен и подчинителен съюз, между същински подчинителен съюз и следващ след него друг подчинителен съюз (*но ако, че ако*). Между съюз и начало на вметнат израз *обаче* запетая се пише (*но, разбира се,...*). Пише се запетая също така между подчинителна съюзна дума (местоимение или наречие) и следващ непосредствено подчинителен съюз (*който, ако...*).

б) Пред *като* запетая (скобна) се пише, ако изразът, въведен с тази дума, е обособен. Примери:

¹ Препечатано от *Конспекти от лекциите на курса по българска граматика и стилистика*, 1958, с. 13–20. [В: сб. *Помагало по български правопис и пунктуация*, София, 1980, съст. Р. Ницолова, В. Радева, с. 360–365]

В някои страни като България (без запетая! Изразът означава „В някои от страните, които приличат на България, а не във всички страни, които приличат на България“).

В някои страни, като България (със запетая! Изразът означава „В някои страни, каквато е например България“, „В такива страни, като България, Румъния и др...“)

В такива страни, като България (изобщо неправилен израз!); „такива“ е излишно – „В страни като България“.

Употреба на запетаята (уточнения)

1. В правописния речник употребата на запетаята е разгледана много подробно, но подреждането на правилата има пред вид справки, а не систематично изложение на основните положения, от които са се ръководили членовете на правописната комисия.

2. Принципите, от които са се ръководили членовете на правописната комисия, са били два:

а) запазване на съществуващата традиция, ако тя е била единна;

б) ограничаване употребата на запетаята, ако в съществуващата практика е липсвало единство.

Прилагането на първия принцип не дава възможност да имаме днес една напълно последователна система от правила за употребата на запетаята. Но все пак непоследователностите не са много и като се абстрахираме от тях, можем да видим в многобройните правила за употреба на запетая конкретни изрази на малко на брой и свързани помежду си общи закономерности.

3. Запетая се поставя изобщо между думи, които принадлежат към изрази, имащи различни логически ударения. В зависимост от синтактичното отношение между тези изрази (хипотактично – подчинително, паратактично – съчинително) можем да говорим за два основни вида употреба на запетаята: хипотактична и паратактична.

4. *Хипотактична* е запетаята, с която се ограждат изрази, синтактично подчинени на друг израз, но притежаващи собствено (макар и слабо, съвсем слабо) логическо ударение. Такива изрази са *вметнатите думи и изрази, обособените части на изречението и подчинените изречения* (когато имат собствено логическо ударение, разбира се, тъй като не всички подчинени изречения имат собствено логическо ударение). Понеже синтактично подчинените изрази често се вметват вътре в подчиняващия ги израз, хипотактичната запетая трябва да ги огради от двете страни и затова може да бъде наречена още *скобна* по методически съображения – учениците най-често забравят да поставят хипотактичната запетая

след синтактично подчинения израз, т. е. забравят да „затворят“ сякаш „отворената“ с първата хипотактична запетая скоба.

5. Неразяснени пълно или изобщо неразгледани от правописното ръководство случаи в употребата на хипотактичната запетая:

а) В правописното ръководство не е обяснено, че вметнатите думи *например* и *обаче* не е нужно да се ограждат със запетаи, защото те могат да бъдат само вметнати, т. е. винаги носят самостоятелно (макар и съвсем слабо) логическо ударение. Други вметнати думи (*наистина*, *естествено*) се ограждат със запетаи, когато имат собствено логическо ударение, и не се ограждат само когато не са вметнати думи, т. е. когато получават логическото ударение на целия израз. Примери: *Той, наистина, не дойде* (върху *наистина* слабо логическо ударение, върху *не дойде* силно логическо ударение). *Той наистина не дойде* (силно логическо ударение само върху *наистина*). Ето защо в забележката, с която се определя кои вметнати думи не се ограждат със запетаи, трябва да се подчеркнат тези, които може да се използват и не като вметнати: *наистина* и *по такъв начин*.

б) Думите *напротив* и *обратно* неправилно се смятат за способни да изпълняват службата на вметнати. Те в действителност са обобщителни предикативни наречия. Неправилно в правописното ръководство те стоят редом с глаголните вметнати изрази, като *разбира се*, *мисля* и т. н. Когато стоят непосредствено след същински съчинителен съюз (*и*, *или*, *а*, *но* и т. н.), те изпълняват ролята на обобщителна дума сказуемо, която изисква след себе си конкретизиращ израз. Затова между тях и същинския съчинителен съюз запетая не се пише, а след тях пред израза, който ги пояснява, трябва да стои *тире* (не запетая!). Примери:

„Това обаче не само не прави излишна разяснителната работа, а обратно – предполага я“.

„Колкото по-пълна е залата, толкова по-добре се чува и обратно – колкото...“.

в) Не е достатъчно ясно указанието на правописното ръководство: „Обстоятелствени пояснения в началото на изречението не се отделят със запетая (освен когато имат ясно обособен характер или са значително разширени)“. Под „обстоятелство с ясно обособен характер“ трябва да се разбира обстоятелство, което притежава свое (макар и слабо) логическо ударение. Особено трябва да се внимава, когато обстоятелството в началото на изречението е отстъпително или причинно (от типа *въпреки това*, *затова*). Примери: *„Въпреки това работата върви добре“* (без запетайка, т. е. със силно логическо ударение върху *въпреки*, но без логическо ударение върху друга дума от изречението) и *„Въпреки*

това, работата върви добре“ (със слабо логическо ударение върху *въпреки* и с друго логическо ударение върху *добре*).

г) Не е обяснено в речника *добре* кога изрази, означаващи сравнения, се ограждат със скобни запетаи. И тук само наличието на самостоятелно логическо ударение върху сравнението може да оправдае скобните запетаи. Изразът „*В някои страни, като България и Румъния, трудовият ентузиазъм...*“, който в речника се дава като пример за ограждено със запетаи сравнение, може да съществува (с променен смисъл!) и без запетаите, ако лишим сравнението от самостоятелно логическо ударение: „*Само в някои страни като България и Румъния трудовият ентузиазъм...*“ (с едно единствено логическо ударение върху „*някои*“).

д) Правилото за изпускане на хипотактичната запетая между два съюза не е достатъчно научно обосновано, пък и не е ясно. Съставителите на ръководството са имали пред вид само същински съчинителни съюзи и съюза *че* като първи от двата съюза. Ако първият от двата съюза не е същински съюз, след него – пред втория съюз – запетая се пише. Примери: „*Който, ако...*“, „*Затова, ако...*“, „*Откъдето, като се замести...*“. След несъщински съюз се пише запетая и когато следва деепричастна или причастна обособена част на изречението. Примери: „*Който, тръгвайки...*“, „*Който, тръгнал...*“.

е) Пропуснато е да се отбележи в правописното ръководство, че между съюз и вметната дума или вметнат израз винаги се пише запетая. Примери: „*Например, ако...*“, „*Но, разбира се, това...*“.

ж) Ако правописната комисия беше довела до пълна последователност решението си запетаята да се свърже със самостоятелно логическо ударение, пред съюза *че* нямаше изобщо да се пише запетая, както не се пише запетая пред съюза *да*. *Че*-изреченията са допълнителни изречения и подобно на *да*-изреченията и на косвените въпроси не би трябвало да се ограждат с хипотактични запетаи, защото нямат собствено логическо ударение. Правописната комисия обаче запази съществуващата традиция да се пише запетая пред *че*. Естествено, когато *че* е част от сложен съюз, непосредствено пред него запетая не се пише. Сложните съюзи, образувани с помощта на *че*, са следните: *въпреки че*, *макар че*, *при все че*, *освен че*, *само че*, *така че*.

В правописния речник, съставен от Л. Андрейчин, Вл. Георгиев, Ив. Леков и Ст. Стойков, съчетанието „*в случай, че*“ неправилно е изтълкувано като сложен съюз, та неправилно се препоръчва пред *че* и в това съчетание да не се пише запетая. Основания: *че*-изречението, стоящо след „*в случай*“, е обикновено определително изречение, както например в изразите „*при предполо-*

жение, че“, „при мнение, че“ (въпроси: „в какъв случай“, „при какво предположение“, „при какво мнение“).

6. *Паратактична* е запетаята, която се поставя между равноредни в синтактично отношение изрази, носещи самостоятелни логически ударения, т. е. между изрази, образуващи съчинителни (паратактични) синтактични редове. Такива редове образуват *еднородните части на изречението и съчинените или съподчинените изречения*. Понеже всеки от членовете на синтактичния паратактичен ред има самостоятелно силно логическо ударение и интонация, оставяща впечатление за градация, паратактичната запетая може да бъде наречена *градационна*. Съюзът *и*, поставен между два разноредни в синтактично отношение изрази, обикновено образува с тях словосъчетания, които нямат по две логически ударения, т. е. не образуват паратактичен ред. Ето защо в такива случаи пред съюза *и* запетая не се пише.

Трябва да се помни обаче основанието – липсата на две самостоятелни логически ударения, липсата на градация. Сред учениците се шири едно формалистично правило, според което пред съюза *и* запетая не се пише, ако той е употребен веднъж, и се пише винаги, ако той се повтаря. Именно грешките, които са последица от това лошо формулирано правило, целим да предотвратим чрез термина *градационна запетая*. Този термин ни подсказва, че съюзът *и* отменя или не градационната запетая (не и скобната!), и то не в зависимост от това, дали отменя градацията или не.

7. Различни примери, илюстриращи погрешността на правилата за запетаята пред повтарящия се съюз *и*:

а) „*На улицата имаше жени, на улицата имаше и старци и деца, но това не смути жестокия побойник*“ (въпреки че съюзът *и* се повтаря, запетая не се пише, защото словосъчетанието „*старци и деца*“ има само едно логическо ударение – върху *деца* – и първият съюз *и* не се отнася само към „*старци*“, а свързва цялото словосъчетание „*старци и деца*“ с „*жени*“ от предходното изречение).

б) „*Разбрах, че ме викаш, и дойдох*“ (въпреки че съюзът *и* е употребен само веднъж, запетая пред него има, защото е нужна за ограждане на *че*-изречението – скобна запетая).

в) „*Ако ти си прав, и аз съм прав*“ (и тук пред единичен съюз *и* стои запетая – скобна).

Отговори на въпроси във връзката с употребата на запетая

1. Между две предпоставни съгласувани определения, от които второто пояснява първото, стои паратактична запетая, защото

ясно се долавя градацията във второто спрямо първото. След второто определение запетая не се пише, тъй като то не е нито обособено, нито вметнато. Примери:

„С помощта на такива, ограничени по вид реакции организмът не може бързо да се приспособява“.

„Като слизал по тесния, изсечен между царевиците път...“

„Признат, общ ръководител беше Тошо“ (в това изречение запетая между „признат“ и „общ“ може и да не стои, ако логическо ударение има само върху „признат“, т. е. ако „признат“ се схваща като определение на цялото следващо словосъчетание „общ ръководител“).

„Предварителната команда подготвя и насочва войника за действието, което ще трябва да извърши при следващата, изпълнителната команда“.

2. Сказуемното определение не се обособява:

„Иван се облегна на прозореца готов за бой“.

„Продължавахме да стоим свити в ъгъла на сайванта“.

„В далечината се гушеше в синкав пушек село Г. Росица“.

3. Когато съюзът „или“ означава „т. е.“, изразът, въведен с него, се огражда със запетая (скобни запетая):

„Звеноводката Е. Т. получи от два декара 52 000 кг домати, или по 26 000 кг от декар“.

„Никола Ценов, или, както го наричаха, Кольо, беше млад момък“ (по-добре би било: *„Никола Ценов, или Кольо, както го наричаха още, беше млад момък“*).

Иначе пред единичен съюз „или“ запетая не се пише:

„Оставали му малко дни, за да реши – в Гърция или при нас“.

4. Трябва да се въздържа да въвеждаме с „като“ конкретизации на съществителни, пред които има прилагателни. Пред такива конкретизации запетая не се пише:

„Особено много се работи за лечението на туберкулозата, засягаща важни и трудно достъпни области като колянната става, тазобедрената става и др.“ (По-добре: *„...области, каквито са колянната...“* или *„...области – колянната става...“*).

Местоимението „такъв“ пред съществителни, след които следва конкретизация, въведена с „като“, е плеонастично и трябва да се избягва. Пред такава конкретизация запетая не се пише:

„В такива (излишно!) страни като България...“,
„Такъв (излишно!) човек като Петров...“.